

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΤΟΜΟΣ 39, ΤΕΥΧΟΣ 115, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΠΡΟΕΔΡΟΙ ΤΗΣ ΕΦΕ

† ΚΩΝ/ΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ – ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
† ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ
† ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
† ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
† ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
† ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ

***

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΤΑΣΙΟΣ, ΕΘΝ.ΜΕΤΣ.ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΦΕ

ΠΕΤΡΟΣ ΓΕΜΤΟΣ: ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ: ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ: ΤΑΜΙΑΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ – ΜΕΛΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΤΣΙΟΣ – ΜΕΛΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΒΕΝΕΤΗ – ΜΕΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΑΝΔΡΙΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)
ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)
ΑΡΓΥΡΑΚΗ ΡΕΓΓΙΝΑ (ΚΑΘΗΓ. ΑΣΚ ΤΕΧΝΩΝ ΠΑΝΕΠ.ΘΕΣ/ΚΗΣ)
ΑΥΓΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ ΣΤΕΛΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΓΕΜΤΟΣ ΠΕΤΡΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΡΑΚΗΣ)
ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ ΝΕΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ)
ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΕΛΗΒΟΓΙΑΤΖΗΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΔΕΛΗΓΙΩΡΓΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΔΕΛΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ ΜΥΡΤΩ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΡΟΣΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΙΓΑΙΟΥ)
ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ ΚΑΤΕΡΙΝΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ)
ΚΑΛΔΗΣ ΒΥΡΩΝ (ΚΑΘΗΓ. ΕΘΝ. ΜΕΤΣ. ΠΟΛ/ΧΝΕΙΟΥ)
ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ ΕΛΕΝΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΚΑΡΑΣΜΑΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΕΘΝ. ΜΕΤΣ. ΠΟΛ/ΧΝΕΙΟΥ)
ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΚΑΛΦΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΚΟΥΤΟΥΓΚΟΣ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΕΘ. ΜΕΤΣ. ΠΟΛ/ΧΝΕΙΟΥ)
ΚΩΣΤΑΡΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΛΑΜΠΡΕΛΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΛΕΜΠΕΝΤΕΦ ΑΝΔΡΕΑΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)

ΜΑΓΓΙΝΗ ΓΚΟΛΦΩ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΜΑΝΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (ΚΑΘΗΓ. ΔΗΜΟΚΡ. ΠΑΝ. ΘΡΑΚΗΣ)
ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΜΑΡΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ)
ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΜΑΡΚΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ ΕΥΤΥΧΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΜΠΟΥΓΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑ/ΝΩΝ)
ΞΗΡΟΠΑΪΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΑΣΚ ΤΕΧΝΩΝ- ΑΘΗΝΑ)
ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΠΑΠΑΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠΙΣΤ. ΚΥΠΡΟΥ)
ΠΑΤΕΛΗ ΙΩΛΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΠΕΛΕΓΡΙΝΗΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ ΤΕΡΕΖΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΠΕΤΣΙΟΣ ΚΩΣΤΑΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)
ΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΠΡΕΛΟΡΕΝΤΖΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΡΩΜΑΝΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΙΓΑΙΟΥ)
ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΣΤΡΑΓΓΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΡΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΣΦΕΝΔΟΝΗ ΔΗΜΗΤΡΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΤΑΤΛΑ ΕΛΕΝΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΔΥΤ. ΑΤΤΙΚΗΣ)
ΤΕΖΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΤΕΡΕΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΤΖΑΒΑΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΦΑΡΑΚΛΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΧΡΟΝΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΨΥΛΛΟΣ ΣΤΑΘΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΨΗΜΜΕΝΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: ΚΑΘΗΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΒΟΥΔΟΥΡΗ ΣΟΦΙΑ
ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΚΛΕΙΤΟΣ
ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ ΕΛΕΝΗ

ΜΑΓΓΙΝΗ ΓΚΟΛΦΩ
ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ
ΜΙΝΕΒΑ ΣΙΛΒΙΑ
ΝΤΑΒΟΥ ΜΠΕΤΙΝΑ
ΠΕΤΣΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΠΛΕΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΤΕΡΕΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Η δημοσίευση μελετών και άρθρων στην Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση δεν υποδηλώνει την αποδοχή των γνώμών του συγγραφέα, ο οποίος εκ των πραγμάτων έχει την ευθύνη για τα όσα γράφει

GREEK PHILOSOPHICAL REVIEW
PUBLISHED BY THE GREEK PHILOSOPHICAL SOCIETY
5 SIMONIDOU STR., 174 56 ALIMOS - GREECE

The Greek Philosophical Review is the scientific journal of the Greek Philosophical Society. Since 1984 it is published regularly, three (3) times per year, being the oldest and the most prominent philosophical journal in Greece. It addresses itself to researchers and thinkers, whether they live in Greece or abroad. It embraces all philosophical movements and promotes works from philosophy, humanities and social sciences. Faithful to the principles of intellectual pluralism laid down in the Society's Constitution, its purpose is to unify the philosophical forces in Greece and abroad. Its aspiration is to provide a forum for these forces. For 40 years the Greek Philosophical Review has been the genuine expression of Greek philosophical thought.

Submissions

The Journal accepts scientific papers, short essays, research notes and projects, book reviews and miscellaneous other works. Papers (scientific publications) are subject to **double blind peer review**.

Guidance to the authors

Primary language of the Journal is Greek. The Journal also accepts important manuscripts in English and French language. All works will be originals. The authors are solely responsible for the linguistic form and the content of their work. All submissions should be sent via email.

Charges

Annual subscriptions for individuals in the EU is €40 EUR; outside the EU and organisations: €50 EUR. Works with DOI: €70 EUR; peer reviewed manuscripts with DOI: €150 EUR.

Intellectual property

Reviewed and published scientific papers and other works with DOI are published under Creative Commons (CC) licence. All other works are subject to © Copyright that belongs to the Greek Philosophical Review.

Research ethics

The Journal is taking all reasonable steps to identify and prevent the publication of papers where research misconduct has occurred.

Confidentiality

The Greek Philosophical Review recognises the importance of personal data, hence considers their protection and preservation to be of utmost importance, taking all necessary technical measures and observing the applicable legislation.

Publication details

Greek Philosophical Review, Triannual Scientific Journal.

Director:

Prof. Konstantinos Boudouris

Editorial and Publication Committee

Androulidakis Konstantinos

Boudouri Sophia

Christias Panagiotis

Davou Bettina

Dimitrakopoulos Konstantinos

Ioannides Kleitos

Kalogerakos Ioannis

Kalokairinou Eleni

Maggini Gkolfo

Maraggianou Evangelia

Mineva Silvia

Petsios Konstantinos

Pleios Georgios

Terezis Christos

Theocharides Soteris

Voudouris Ioannis

Correspondence:

Prof. Konstantinos Boudouris

Greek Philosophical Review

Simonidou 5, 17456 Alimos, Hellas

E: info@philosophia.org.gr

W: philosophia.org.gr

DOI: 10.57587/GPR

ISSN: 1105-8978

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΝΙΚΗ-ΧΑΡΑ ΜΠΑΝΑΚΟΥ – ΕΥΔΟΞΙΑ ΔΕΛΛΗ: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ	3
ΙΩΑΝΝΗ Ν. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ: ΜΙΑ ΡΙΖΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ «ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ»	6
ΣΩΤΗΡΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΗ ΒΟΥΔΟΥΡΗ Η ΥΠΑΡΞΗ ΣΤΟΝ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟ: ΜΙΑ ΑΦΑΙΡΕΤΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΣΤΑ ΣΥΜΒΑΝΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	19
ΝΙΚΟΥ ΜΑΚΡΗ: ΚΕΝΟ ΚΑΙ ΚΕΝΟΤΗΤΑ, ΠΛΗΡΩΜΑ ΚΑΙ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	39
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΜΕΛΙΔΩΝΗ: Η ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΟΝ MERLEAU-PONTY ΚΑΙ ΣΤΟΝ LEVI-STRAUSS	49
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΗ: Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΡΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ	59

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΛΟΓΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ: ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΕΩΡΓΟΒΑΣΙΛΗΣ

Νίκος Μακρής:

Δημοσθένη Γεωργοβασίλη, *Ομολογία, Αναγνώσεις, Αμφισβητήσεις, Αναφορές, Ανέκδοτα φιλοσόφων και στοχαστών, Θεατρικός λόγος, Ομολογία, κ.α.*

80

Πέτρος Φαραντάκης:

Θανάση Σακελλαριάδη, «*Ψυχής πείρατα*». *Στα μονοπάτια της συνείδησης*, Gutenberg, Αθήνα, 2020, σελ. 219

83

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Περιοδικό Επιστροφή,

International Journal of Professional Ethics in Philosophy and Education.
Studies and Practices

92

Αθηναϊκά βραδινά

Φιλοσοφικών συζητήσεων και αναζητήσεων

93

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΣΤΗΝ ΕΦΕ ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

94

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΕΛΑΒΕ Η ΕΦΕ

96

ΚΕΝΟ ΚΑΙ ΚΕΝΟΤΗΤΑ, ΠΛΗΡΩΜΑ ΚΑΙ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

ΝΙΚΟΥ ΜΑΚΡΗ

I

Το πρόβλημα του κενού απασχόλησε και απασχολεί όχι μόνο την επιστημονική συνείδηση, αλλά και τη φιλοσοφική. Είναι μάλιστα άρρηκτα συνδεδεμένο με το περί χώρου ερώτημα, επικαλούμενο και άλλες γνωσιοθεωρητικές παραμέτρους οι οποίες αγγίζουν τόσο αρχαίες μυθολογικές παραδόσεις, όσο και επιστημολογικά προβλήματα με ιδιάζοντα χαρακτήρα την περί αιθέρος θεώρηση, η οποία συνεζητείτο όχι μόνο κατά την αρχαιότητα και τους μεσαιωνικούς και μεταμεσαιωνικούς χρόνους, αλλά και κατά τον εικοστό αιώνα μέχρι την κατάρριψή της.

Υπάρχει επίσης και αρχαιότατη μυθολογική καταγωγή του όρου χάος (Tiamat), όρου ο οποίος ανάγεται στους Σουμερείους και ο οποίος κατά πολλούς ερευνητές επηρέασε κοσμογονικές θεωρίες μέχρι και την Άπω Ανατολή.

Ήδη στον Ησίοδο υπάρχει η γνωστή καταχώρηση κατά την οποία το χάος με τη γη και τον έρωτα αποτελούν αρχέγονες θεότητες και συστατικά στοιχεία δημιουργίας των αισθητών, των θεών και των ανθρώπων.¹ Φαίνεται πως υπό τον όρο χάος προσδιορίζεται ο κενός χώρος ή η αδιευκρίνιστη και συγκεχυμένη μάζα, για να ακολουθήσει η συγκεκριμενοποίηση των στοιχείων. Οι θεοί έπονται των τριών αρχεγόνων θεοτήτων που είναι απρόσωπες και οικουμενικές και στη συνέχεια αναδύεται-δημιουργείται ο αισθητός κόσμος και οι άνθρωποι. Απ' τις μυθολογικές περιγραφές όμως και απ' την προσπάθεια εμβάθυνσης αναδύθηκε η έννοια του κενού, έννοια η οποία αποτελεί σημαντικό πρόβλημα για τη φιλοσοφική πλέον σκέψη.

Είναι γνωστή η θεώρηση του Δημοκρίτου, ο οποίος θεμελίωσε την εντυπωσιακή και κλασική ταυτόχρονα φιλοσοφική του θεώρηση στα άτομα και στο κενό. Ήδη όμως ο Λεύκιππος, ο ιδρυτής της ατομικής σχολής, διεκήρυξε την

---

¹ *Ἡ τοι μὲν πρῶτιστα χάος γένετ' , αὐτὰρ ἔπειτα/ Γαῖ', εὐρύστερονος, πάντων ἔδος ἀσφαλές/ ... ἠδ' Ἔρος δς κάλλιπος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι, (Θεογονία, 116-120.)*

πληρότητα, την οντική πληρότητα: *Τό γάρ κυρίως ὄν παμπλήρες ὄν.*² Στο Δημοκρίτο όμως γίνεται λόγος για κενό και ήδη μπορούμε να “υποψιαζόμαστε” την ταυτότητα κενού, χώρου και κενότητας ήδη απ’ τους Προσωκρατικούς και κυρίως απ’ τον Παρμενίδη, δεδομένης της ριζικής αντίθεσης του Δημοκρίτου απέναντι στην παρμενίδεια πληρότητα του είναι και αναλογιζόμαστε, αν το δημοκρίτειο κενό έχει άμεση σχέση με την πληρότητα της παρμενίδειας οντολογίας, δεδομένου ότι το *μέγα κενόν φιλοξενεί τὰς ατόμους* για να διασφαλίζεται η κίνηση, η σύμπλεξη των ατόμων που δημιουργεί τους απείρους κόσμους αλλά και την αμφισβήτηση των αισθητών ποιοτήτων (*ἐν βυθῶ ἢ ἀλήθεια*) αιώνες πριν τον Locke (primary, secondary qualities). Μόνον επομένως το κενό και τα άτομα συνιστούν αναμφισβήτητες αλήθειες.

Υποκρούεται βέβαια και σε άλλους προσωκρατικούς το πρόβλημα του κενού, αλλά και της πληρότητας και αυτή η “υποψία” θα παραμένει και θα μηνύει ένα άλλο κεφαλαιώδες πρόβλημα, το πρόβλημα των σχέσεων αίσθησης και αντίληψης, όπως και αυτό των σχέσεων εκτατού και διαστατού για να οδηγηθούμε στο νόημα της λεγόμενης χωρικής ομογένειας σε άμεση συνάφεια, αν όχι ταυτότητα με την έννοια του κενού, που καθίσταται συνειδησιακή κενότητα. Το πρόβλημα παραμένει και αναφέρουμε ενδεικτικά τον Pascal,³ ο οποίος προσπαθεί να πείσει για την ύπαρξη του κενού, του κενού χώρου κατά πρώτιστο λόγο, αλλά και στους Descartes, Leibniz,⁴ Spinoza, Kant το θέμα είναι κυριαρχικής σπουδαιότητας.

Θυμίζουμε συνοπτικότερα την καρτεσιανή διάκριση ανάμεσα στο σκεπτόμενο και στο εκτεινόμενο πράγμα, τη μείξη εκτατού και διαστατού³, κάτι που ώθησε τον Spinoza να καταργήσει την αντίθεση εκτατού και σκεπτομένου και να ορθώσει την πανθειστική αντίληψη κατά την οποία χώρος και σκέψη είναι τα δύο κύρια κατηγορήματα της Φύσης-Θεού. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τους Leibniz, Kant, Whitehead, Alexander κ. α. για να δούμε πόσο το πρόβλημα είναι ζήτημα διαρκούς αναζήτησης, αλλά για επιστρέψουμε στον Πλάτωνα, ο οποίος πρώτος διεκήρυξε με καθαρότητα πως ο χώρος (*χώρα*) είναι μη παραστατός.⁴ Ήδη το μη παραστατό του χώρου είναι αρχή και παρόλο που ο Αθηναίος εμμένει στην πραγματικότητα της *χώρας*, όπως αποκαλεί το χώρο, αποκαλεί κάθε προσπάθεια παραστατικοποίησής του *ὄνειρωξιν*. Στον Kant, λ.χ., ο χώρος

² G. S. Kirk-J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge, 1960², KRS, 545.

³ De l' espace vide, Oeuvres Complètes, Seuil, L' Intégrale, σελ. 194-263..

⁴ *Remarques sur Descartes*, 51.

⁴ ...φθοράν οὐ προσδεχόμενον, ἔδραν δέ παρέχον ὅσα ἔχει γένεσιν πᾶσιν, αὐτό δέ μετ' ἀναισθησίας ἄπτόν λογισμῶ τινί νόθω, μόλις πιστόν, πρὸς δὲ δὴ καὶ ονειροπολοῦμεν βλέποντες καὶ φαιμέν ἀναγκαῖον χώραν τινά, τό δέ μήτ' ἐν γῆ μήτε κατ' οὐρανόν οὐδέν εἶναι... (Τίμαιος, 52B.)

είναι καθαρή μορφή εξωτερικής εποπτείας,⁵ κάτι που θεωρήθηκε γριφώδες και “ασυνεπές”, καθόσον στη συνέχεια αποκαλεί το χώρο φαινόμενο.

Θα παρασυρόμασταν σε εκτενέστερες παρατηρήσεις, αν συνεχίζαμε το συντομώτατο οδοιπορικό μας που σφραγίζει τους διαρκείς μεταφυσικούς προβληματισμούς. Ας συνεχίσουμε με τον προβληματισμό ως προς το είναι της χωρικής ομογένειας και της “σχέσης” ή ταυτότητάς της με το κενό, όπως και ως προς τις σχέσεις του με τη μεταφυσική μας καταλληλότητα. Κοινωνούμε με το χώρο ή με το κενό, αν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στους δύο όρους;

II

Νομίζεται συνήθως πως κενό είναι ο “άδειος” χώρος και πως κενότητα είναι η συνειδησιακή του πρόσληψη. Ταυτίζεται όμως το κενό με την κενότητα; Ας θυμίσουμε, για να προχωρήσουμε, μία βασική συνθέτουσα των Ανατολικών και ιδίως των βουδιστών φιλοσόφων κατά την οποία το μη εγώ (anatta) είναι η κενότητα, η άφιξη στην αφύπνιση-απαλλαγή απ’ τους πόνους που δημιουργούνται απ’ τη μάταιη συσσώρευση των γνώσεων, δεδομένου ότι κάθε γνώσιμο δεν είναι πραγματικό. Η ιδανική όμως κατάσταση δωρίζεται με την αφύπνιση που είναι η είσοδος στην μακαριότητα (nirvana), η πληρωματικότητα, όπως δίδαξε ένας μεγάλος φιλόσοφος του Βουδισμού, ο Nāgārjuna (150-250 περ.): *Ω Kashyapa, το να λέμε “εγώ” είναι μία ακρότητα, το να λέμε “μη εγώ” είναι μία άλλη ακρότητα. Ό,τι είναι στο μέσο των δύο άκρων, χωρίς μορφή, αόρατο, χωρίς υπόβαθρο, χωρίς ορισμό ούτε κατοικία, αυτό ω Kashyapa, είναι η οδός του μέσου.*⁶ Κατανοούμε την οικουμενικότητα του προβλήματος και το πρόβλημα του κενού σε σχέση με το χώρο δημιουργούνται εντονότερα: Αν ο χώρος ταυτίζεται με το κενό, δημιουργούνται όλες οι προϋποθέσεις του δυισμού, δεδομένου ότι φιλοξενεί αισθητά πράγματα τα οποία είναι αμετάκλητα τμητά, φθαρτά και κυρίως κινήτα. Ο αισθητός κόσμος επομένως κινείται, όλος ανεξαιρέτως, στο κενό και είναι γνωστή η ανάγκη των Φυσικών του παρελθόντος που τους οδήγησε στην επινόηση του αιθέρα ώστε να αποφύγουν τον κενό χώρο προς κατανόηση της κίνησης, της ταχύτητας του φωτός κ. α. Αυτή η θέση βέβαια κλονίστηκε και εγκαταλείφθηκε με την πρόοδο της έρευνας, αλλά το πρόβλημα επανέρχεται :

i. Αν ταυτίζαμε το χώρο με το κενό, θα αναγκαζόμασταν να δεχθούμε κάτι πολύ απλό: Τα αισθητά συνιστούν απαραίτητη προϋπόθεση λειτουργίας του πνεύματος μέσω της αίσθησης, η οποία, όπως και ο “δυιστής” Descartes διε-

⁵ *Critique de la raison pure*, PUF, σελ. 63, 64 κ. α.

⁶ *Traité du milieu*, Seuil/Sagesses, 1995, σελ. 169.

τύπωσε τη θέση κατά την οποία η αίσθηση αποτελεί λειτουργία του πνεύματος. Ταυτόχρονα θα οφείλαμε να πούμε πως ο χώρος-κενό είναι αντιληπτός και εδώ αναρωτιόμαστε ως προς τις σχέσεις αίσθησης και αντίληψης. Δυσεπίλυτο εσαεί παραμένον πρόβλημα, απ' το οποίο αναδύονται όλοι σχεδόν οι τόποι της φιλοσοφικής έρευνας.

- ii. Είναι όμως το κενό “αντικείμενο” αντίληψης; Καίριο πρόβλημα το οποίο φωτίζεται, αν ταυτίζουμε το κενό με το χώρο. Είπαμε πως ο χώρος είναι αντιληπτός, παράλληλα με την αίσθηση η οποία είναι αντιληπτή (ο Αριστοτέλης το είπε καθαρά: Η αίσθηση δεν είναι τα αισθητά), άλλως δεν υπάρχει γνώση και αυτό σημαίνει πως δεν είναι δυνατό να συνειδητοποιούμε την κίνηση, την ομοιότητα, την αναλογία, την κρίση, τη σύγκριση κ.ο.κ. Αντιλαμβανόμαστε επομένως υπό την προϋπόθεση του αισθάνεσθαι και αυτό επιτείνει την προβληματική μας τη σχετική με το κενό-χώρο, κυρίως όμως με τη σχέση αίσθησης και αντίληψης, δεδομένου, όπως ήδη σημειώσαμε, ότι το κενό-χώρος δεν είναι αντικείμενο παρά εννόηση της κενότητας. Αποκαλούμε έτσι κενότητα τη συνειδητοποίηση του κενού, αλλά αυτό είναι κάτι χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο. Μήπως όμως το “αντικειμενικό” κενό ως συνειδησιακή κενότητα συνιστά εσαεί νόηση, χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο, *γνόφον άγνωσίας όντως μυστικόν*, όπως διεκήρυξαν πολλοί μυστικοί όλων των παραδόσεων;
- iii. Ποιο όμως το νόημα μίας αντίληψης-νόησης, αν η αντίληψη είναι η έγχρονη κεραία της νόησης, όταν το αντιληπτό, το κενό-χώρος, δεν έχει κανένα συγκεκριμένο περιεχόμενο; “Εσωτερικεύοντας” το κενό-χώρο που μας οδηγεί στην κενότητα-χωρικότητα, υποπίπτουμε εν αγνοία μας στην παραστατικοποίηση μίας κατάστασης η οποία δεν είναι παραστατή.
- iv. Οδηγούμαστε ήδη, έστω και συχνά εν αγνοία μας, στο είναι της εκτατότητας (extensiveness) η οποία κατά τον Whitehead αλλά και άλλους φιλοσόφους είναι άπειρη, προσκρούμε δημιουργικά στη συνέχεια της εκτατότητας και έτσι το πρόβλημα ανατίθεται: Ό,τι είναι άπειρο, άμητο, αδιάστατο, άχρονο και μη παραστατό, αλλά βέβαιο, οδηγεί στο εξής: Μήπως ο χώρος κενό που είναι άληπτο αλλά απολύτως νοούμενο, εκφράζει τη φαντασιακή μας χωρικότητα θέτοντας εκτός προβληματικής τους όρους εσωτερικότητα και εξωτερικότητα, που προσλαμβάνουν πλέον καθαρό συμβολικό χαρακτήρα;
- v. Ίσως βοηθηθούμε, αν εμβαθύνουμε στο πνεύμα της πλήξης, του άγχους, της αγωνίας που συνιστούν καθαρά πνευματικές καταστάσεις (εκτός παθολογικών περιπτώσεων) που μαρτυρούνται στο έργο των στοχαστών, των ποιητών (Pascal, Kierkegaard, Unamuno, Baudelaire, Cioran κ. α) αλλά και απλών ανθρώπων χωρίς φιλοσοφική παιδεία. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι οποίες εν

αγνοία τους στηθοσκοπούν πολλές εκφράσεις του ανθρωπίνως υπάρχειν ως αρνητικές εκφράσεις, τουλάχιστον αφετηριακά, το ερώτημα το σχετικό με τον κενό χώρο προοιδίδει το συνειδησιακό του χαρακτήρα, εκφράζεται πια όχι ως “εξωτερική” πραγματικότητα, αλλά ως συνειδησιακή κατάσταση, ως κενότητα.

Κενότητα: Συνειδησιακό συμβαίνον το οποίο όμως δεν αγνοεί τον αισθητό κόσμο (ετερογένεια) και κυριότερα τη χωρικότητα. Υπάρχει όμως πραγματικά ή είναι πλάσμα φαντασίας;

Ας τονίσουμε, για να προχωρήσουμε με κάθε δυνατή συνέπεια, πως η χωρικότητα, η *extensiveness* ως εκτατότητα, συνιστά απόλυτη συνέχεια και ας αναρωτηθούμε αν αυτό είναι συνειδησιακή ή φυσική κατάσταση. Ήδη όμως αναδύεται το εξής: Αν ο αισθητός κόσμος είναι ασυνεχής, ετερογενής (ταχύτητες, ιδιότητες, σθένη, συνθέσεις κ.ο.κ.), δεν είναι ούτε αντιληπτός, ούτε αισθητός χωρίς την κατάφασή του που είναι η συν-έχεια. Η συνέχεια όμως, αλήθεια αναδυομένη αλλά ποτέ προκύπτουσα, φαίνεται στο αισθητό, όσο και αν είναι άμεσα αντιληπτή που καθιστά ενεργή τη φαντασιακή είσδυση τόσο στο παρελθόν όσο και στο μέλλον ως σχεδίαση. Όσο και αν εντυπωσιάζει η γραμμική παραστατικοποίηση, αναφέρεται σε σύνολο πεπερασμένων μεγεθών πάντα φαντασιακά, αλλά ποτέ δεν είναι δυνατή, όταν αναφέρεται στην ολότητα του κοσμικού συμβαίνοντος που είναι άμεση πρωτοσύλληψη, χωρίς καμία αναγωγική προσπάθεια. Δεν είναι κάτι το παραστατό και κάθε προσπάθεια παραστατικής απεικόνισης είναι νόθος λογισμός και *δνειρώξις*, για να θυμηθούμε τον Πλάτωνα.

Μπορούμε να αποκαλέσουμε αυτήν την αλήθεια κενότητα, δεδομένου ότι συνιστά συνειδησιακή κατάσταση; Μήπως είναι *γνόφος άγνωσίας*, μήπως είναι το μηδέν το οποίο συναντάμε σε πολλούς φιλοσόφους; Αν για τον Hegel το είναι ενός πράγματος είναι το καθαρό του μηδέν,⁷ ισχύει και για την ολότητα του κοσμικού συμβαίνοντος. Μήπως επομένως ο όρος καθαρό μηδέν είναι κενός περιεχομένου, ό,τι δηλαδή εκφράζει η κενότητα όχι μόνο σε πολλές ανατολικές σχολές, αλλά και στη δυτική μεταφυσική ή μήπως εκλαμβάνεται σοφιστικά αλλά και δογματικά, όπως στο έργο του Sartre;

Ας δούμε όμως για να προχωρήσουμε κατά το δυνατό, αν ο όρος μηδέν ταυ-

⁷ *Science de la Logique*, Aubier Montaigne, 1972, I, livre 1 σελ. 150, 151 κ. α. Επιπλέον: Ο χρόνος είναι η ίδια η έννοια που είναι εδώ και που μας παρουσιάζεται ως κενή ενόραση. *Phénoménologie de l'esprit*, Aubier Montaigne, II, σελ. 306.

τίξεται με τον όρο κενότητα ή αν πρόκειται για είδωλο διάνοιας απ' το οποίο τρέφονται πολλοί αποφατισμοί.

Αν δε μας είναι δυνατό να αποκολληθούμε απ' την ένσαρκη, έγχρονη σωματική μας κατάσταση και κατά συνέπεια απ' τον αισθητό κόσμο, ο όρος μηδέ εν είναι αδιανόητος. (Ας σημειωθεί παρεπιπτόντως πως για τη μαθηματική λογική το μηδέν ως αριθμός είναι βασικό αξίωμα ως αφετηρία αρίθμησης).

Υπάρχει όμως κάτι εξίσου σημαντικό: Το γνωστό *ἐν τό πᾶν*⁸, κάτι που συναντάμε όχι μόνο σε πυθαγορείους και σε νεοπλατωνικούς, αλλά και σε άλλους φιλοσόφους, αποτελεί ομολογία κατά την οποία ο άνθρωπος νοεῖ το ανθρωποκοσμικό σύμπαν ως ενότητα με αφετηρία την οποία συναντά σε κάθε επιμέρους και ποτέ αναγωγικά. Ας σημειώσουμε πως ο αναγωγισμός είναι νόθο πλάσμα της αριστοτελικής επαγωγής η οποία, πάντα κατά τον Σταγιρίτη, δεν ισχύει πάντα. Δεν απαιτείται παράθεση χωρίων προς επίρρωση αυτής της πασιφανούς αλήθειας, απαιτείται όμως η συσχέτισή της με την κενότητα ως πρώτητιση 'εσωγενή', για να μην πούμε συνειδησιακή κατάσταση, και αυτό είναι αποκαλυπτικό.

Είναι ενδεικτικό το εξής: Όταν προσπαθούμε να εντοπίσουμε τη λύση ενός προβλήματος οποιασδήποτε φύσεως, αφαιρούμαστε και "τότε" επισυμβαίνει η ενεργός παρουσία ιδεών και γνώσεών μας, αλλά με αποκαλυπτικό τρόπο: Επισυμβαίνει ό,τι στο πλατωνικό σύμπαν αποκαλείται κοινωνία των ιδεών, μία δημιουργική κενότητα η οποία πια αποκαλύπτεται ως πληρότητα που οδηγεί στο είναι των φαινομένων ώστε να υπάρξει γνώση, επίγνωση θα λέγαμε ή και, πάλι πλατωνικός ο όρος, *ἀνάβλεψις*. Είναι η πληρωματική κενότητα -βάση και αφετηρία της σκέψης και του συναισθήματος απ' την οποία ενσκήπτει η φωτοβόλος αποκάλυψη όχι μόνο το *εἶρηκα*, αλλά και ο αρχιμήδειος τόπος που ορίζει και που ορίζεται ταυτόχρονα.

III

Υπ' αυτό το πνεύμα η κενότητα κρύπτει και αποκαλύπτει ταυτόχρονα ως σημαίνων Ἄναξ των Δελφών την πληρότητα-χορηγό γνώσης και συναισθήματος. Πρόκειται για τη συνειδησιακή πληρότητα, η οποία προδίδει την πληρωματικότητα ως μαρτυρία ενότητας, αν όχι ταυτότητας οντικού, ηθικού, αισθητικού.

Οφείλουμε έτσι να διαγνώσουμε κάτι θετικό: Η κενότητα δεν είναι παρά αφετηρία της πληρότητας, της πληρωματικότητας δηλαδή στην οντική της φύση η οποία είναι αποφατική ως προς τον τρόπο έκφρασης (κάθε φραστικό, ρητό, είναι σχετικό, άρα ατελές), αλλά θεωρούμενη είναι η κατάφαση κάθε σχετικό-

⁸ Χαρακτηριστικότερο το έργο του Ηρακλείτου όπου: *Οὐκ ἐμοῦ ἀλλά τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστὶν ἐν πάντα εἶναι*. The Presocratic..., Απ.. 51.

τητας ως θετικότητα κάθε θετικότητας. Όντως, αν κάθε φραστό είναι σχετικό, η κενότητα μηνύει το άφραστο, το απόλυτο ως πύλη εισόδου στον κόσμο του έγκοσμου-έγχρονου. Άλλως θα ήταν φάντασμα, επινόηση της κοσμικά θνήσκουσας κοσμικά συνείδησης, ανύπαρκτη δηλαδή οντικά. Είναι γνωστό το *άνευ νοῦ*, το *ρητόν μηδαμῶς* της πλατωνικής θεώρησης, ό,τι επικαλείται την συνουσίαν, την άφιξη στο *έξαφθέν φῶς* το οποίο *έν τῇ ψυχῇ γενόμενον αὐτό έαυτό τρέφει*.⁹ Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πλήθος χωρίων που προέρχονται από πολλούς κορυφαίους στοχαστές πολλών και διαφόρων πολιτισμικών παραδόσεων, όπως και καταγραφές οι οποίες υποδηλώνουν αυτήν την αλήθεια, από λεγόμενες προ-φιλοσοφικές, ποιητικές, μυθικές, μυστικές παραδόσεις για να πιστοποιήσουμε εκ νέου το *άνευ νοῦ* (οι μυστικοί κάνουν συνήθως λόγο για *ύπερ νοῦν*), για να βεβαιωθούμε ως προς την οικουμενικότητα της διαπίστωσης-πρωτοπληροφορίας: Αποτελεί έκδηλη ή υπόδηλη αφετηρία σκέψης και συναισθήματος.

Η κενότητα επομένως δεν είναι διανοητή παρά ως πληρωματικότητα στην αφετηριακή της πρωτοεμπειρία-πληροφορία, ως θετικότητα κάθε θετικότητας, ως πλήρωμα που καθιστά δυνατή κάθε αίσθηση και αντίληψη, κάθε μορφή γνώσης επομένως. Συνιστά αιγενή πηγή, το πλήρωμα της φαινομένης αρνητικότητας χωρίς να αποτελεί άρνηση του φραστού και παραπομπή σε νεφελώδεις τόπους ενός άλλου εντελώς ετέρου όπως νομίζει ο Otto και άλλοι θεωροί της αποφαικότητας. Το νομιζόμενο αποφαιτικό είναι η κατεξοχήν οντική αλήθεια κάθε σχετικότητας. Για τον διεισδυτικότατο πλατωνικό, μαθηματικό, αστρονόμο και φιλόσοφο Nikolas de Cues δεν υπάρχει εντελώς άλλο, αλλά μη άλλο, κάτι που σημαίνει πως το *όχι έτερο είναι η μορφή της μορφής, το είδος του είδους, το όριο του ορίου κλπ. Δεν υπάρχει επομένως πορεία προς το άπειρο,, επειδή προσεγγίσαμε το άπειρο που ορίζει κάθε πράγμα*.¹⁰ Ήδη εγκαταλείπεται η εύκολη αποφαικότητα και ανοίγεται η όντως οδός που φωτίζει την οντική φύση ως θετικότητα κάθε θετικότητας.

Δεν πρόκειται για σύλληψη.¹¹ Εξάλλου και ο Descartes διεκήρυξε πως ο άνθρωπος νοεί, δεν συλλαμβάνει την ιδέα του απείρου και αυτό συνιστά τον ακρογωνιαίο λίθο της σκέψης του, *όχι το σκέπτομαι άρα είμαι (cogito, ergo sum)*.

Ό,τι μηνύει επομένως η κενότητα ως συνειδητοποιημένη έκφραση του “κε-

⁹ Πλάτωνος *Επιστολή VII*, 341 c,d.

¹⁰ *Du non-autre. Le guide du penseur*, Cerf, 2002, σελ. 63

¹¹ Και ο ποιητής Shelley σε ένα νεανικότατο κείμενό του πανθειστικής και αντιθειστικής πνοής διετύπωσε κάτι που πολλοί στοχαστές αγνοούν: Η διάνοια συλλαμβάνει, δε δημιουργεί, προσδιορίζει.

νού” χώρου δεν είναι παρά η λευκότητα, η καθαρότητα του απείρου το οποίο δεν είναι συλληπτό, άλλως θα ήταν παραστατό, περιγραφικό, όπως κάθε πεπερασμένο. Είναι ενδεικτική η διαπίστωση του Schopenhauer: *Οι αστρονομικοί υπολογισμοί, οσοδήποτε ακριβείς και συμπίπτοντες, δεν είναι δυνατοί παρά επειδή ο χώρος υπάρχει στην πραγματικότητα στο πνεύμα μας.*¹² Αν μάλιστα εξετάζαμε την προσοχή της διάνοιάς μας, οι όροι περισυλλογή, ενόραση, κατάνυξη, διαλογισμός, προθετικότητα προσλαμβάνουν το οντικό τους βάθος και μνηύουν μια βέβαιη πληρωματικότητα που κοινωνεί με το είναι του πράγματος το οποίο διερευνά.

Αντίθετα, κάθε πεπερασμένο που εικονίζει κάθε συμπαντική πνοή δεν είναι παρά έγχρονος εικόνα παραστατικοποίησης του μη παραστατού. Ας θυμίσουμε πως οι καταληκτικές σκέψεις του Wittgenstein (*Tractatus*) διατυπώνουν τη θέση κατά την οποία η θεώρηση του κόσμου είναι μυστική, κάτι που, προωθούμενο, σημαίνει πως η εννόηση του κοσμικού συμβαίνοντος τελείται διαρκώς ως ανέκφραστη πληρότητα η οποία φωτίζει το λέγειν της σιωπής ως ανέκφραστης αλλά εικονιζομένης στο έγχρονο αλήθειας.

Κενότητα επομένως δεν είναι το κενό –δεν υπάρχει κενό, αλλά πληρότητα που συνειδητοποιείται. Όλες οι παρανοήσεις οφείλονται στην ειδωλοποίηση του λεγομένου χώρου που ουσιαστικά είναι η φαντασιακή μας χωρικότητα, το απόλυτο δηλαδή ως άχρονο, ως ολότητα χωρίς εκτατότητα και που εικονίζεται σε κάθε φαντασία μας ως συγκεκριμένη φαντασιακή ενέργεια η οποία ταυτίζεται με το νοείν, με το αντιλαμβάνεσθαι, με το αισθάνεσθαι. Εδώ μπορούμε να κρίνουμε τη φύση του ό,τι ονομάζουμε ύλη για την οποία και οι υλιστές ομολογούν την άγνοιά τους περιοριζόμενοι στα γνωρίσματα των “υλικών” πραγμάτων που προσφέρουν κάθε πληροφορία. Είναι όμως ευκρινέστερο να λέμε πως οι λεγόμενες ιδιότητες των πραγμάτων δεν είναι παρά η συνειδητοποίηση της σχέσης τους με το συνειδός μας. Προσεκτικότερα, οι λεγόμενες ιδιότητες των πραγμάτων είναι ενεργήματα του πνεύματος. Πρόκειται για θέση πολλών μεταφυσικών, αλλά ο Berkeley προχώρησε ριζοσπαστικότερα: Δεν υπάρχει ούτε ύλη, ούτε αφηρημένες έννοιες (τα *universalia* των μεσαιωνικών που ανάγονται στις αριστοτελικές γενικές έννοιες)¹³

IV

Η πληρωματικότητα ως άρρητη κατάφαση που κατά πρώτο λόγο είναι σιωπή, οδηγεί σε κάτι σημαντικότερο: Στο λέγειν της σιωπής. Θα κινδυνεύαμε

¹² *Ésthétique et Métaphysique*, Le livre de poche, 1999, σελ. 100.

¹³ Berkeley, *The principles of human knowledge*. Ελληνική μετάφρασή μας στις εκδόσεις Δρόμων.

να υποπέσουμε στο σόφισμα του ψευδομένου ισχυριζόμενοι πως ο όρος σιωπή είναι αντιφατικός, καθόσον συμβολίζει (κάθε έκφραση είναι συμβολική) κάτι άρρητο και σιωπώμενο. Κι όμως, η σιωπή φανερώνεται ως παρουσία-μαρτυρία καθόσον συνιστά το λέγειν του απολύτου στο σχετικό.

Ήδη η παρουσία του πληρωματικού είναι η θετική όψη της κενότητας. Αυτό φαίνεται διττά:

- i. Ο όρος κενό είναι συμβατικός και δεν αποκρίνεται στα μεγέθη της πραγματικότητας. Δεν υπάρχει αισθητό κενό, αν υπήρχε δε θα μιλούσαμε για πληρότητα. Εξάλλου, κοσμολογικά, αν σε κάθε αισθητή μορφή-έκφραση εικονίζεται το σύμπαν, αν η ασυνέχεια του αισθητού είναι αδιανόητη χωρίς τη συνέχεια, ο όρος κενό δεν υφίσταται. Οι αποστάσεις των φυσικών μεγεθών που καθιστούν δυνατή την πολλότητα-ποικιλία είναι διανοητική κατάσταση και κάθε κίνησή τους δεν τελείται στο λεγόμενο ομογενή χώρο (και ο όρος ομογενής δηλώνει πληρότητα), αλλά στη φαντασιακή χωρικότητα. Το εσαεί κινούμενο δεν έχει τόπο παρά στο πνεύμα μας. Το κενό επομένως δε νοείται παρά ως συνειδησιακή κατάσταση, ως κενότητα, ως κάτι το υστερογενές απ' τη στιγμή που δεχόμαστε τον "εξωτερικό" χώρο στον οποίο "βυθιζόμαστε". Πρόκειται για υστερογένεια που αγνοεί το πρωτογενές: την έμφυτη κοινωνία μας με το φυσικό συμβαίνον, την άμεση και πληρωματική πρωτοπληροφορία, είδος ανθοφόρας και πλήθουσας παιδικότητας που είναι κατά τον Alain *εργαστήριο ιδεών*. Η πληρότητα επομένως βιώνεται ως πληρωματικότητα, ως άχρονη σιωπή που ανακλάται με νηφάλιο λόγο.
- ii. Ήδη η πληρωματικότητα είναι η συνειδησιακή εμπίωση της πληρότητας και μόνο αρνητικά μπορούμε να θεωρήσουμε την κενότητα, ως "βάραθρο" του έγχρονου. Υστερογενώς. Ταυτόχρονα όμως συμβαίνει κάτι ουσιωδέστερο: Δε νοείται ανθρωπίνως υπάρχειν χωρίς το συν-υπάρχειν. Ο άνθρωπος δε νοείται χωρίς το συνάνθρωπο-συνανθρώπους και αυτό έχει την αφετηρία του στην ενσώματη κατάστασή μας η οποία μας διακοινωνεί με άμεσο τρόπο με τον αισθητό κόσμο. Ήδη συνειδητοποιείται το μεταφυσικό μήνυμα του κοσμανθρώπου ως αδήριτη ενότητα που φωτίζει άπλετα την αίσθηση και την αντίληψη, που καθίσταται ως γνώση συναντιληπτική ενσυναίσθηση.
- iii. Είναι έτσι σαφές πως αγγέλλεται και η ενότητα του ηθικού με το διανοητικό, ενότητα που θα ήταν αδύνατη χωρίς το συνυπάρχειν ανθρώπων και κοσμικού συμβαίνοντος. Πρόκειται για το ηθικοδιανοητικό μας είναι που ως πληρωματικό, μαρτυρείται έγχρονα-υπαρξιακά. Το υπάρχειν έτσι δεν είναι παρά έγχρονος καθρέπτης του είναι, μαρτυρία-παρουσία που άγεται στη συνειδητοποιημένη πληρότητα, στην πληρωματικότητα.

Οδηγούμαστε έτσι στην πληρωματικότητα, στη συνειδησιακή δηλαδή πρόσληψη της πληρότητας, χωρίς όμως να φθάνουμε σε “μακαριότητες”, δεδομένης της έγχρονης πορείας μας η οποία δεν αγγίζει την τελειότητα, αλλά η οποία είναι έγχρονη αποτύπωσή της.

Μαρτυρίες πληρωματικότητας είναι ό,τι ωραιότερο παρήγαγε η παγκόσμια μούσα και δεν εννοούμε μόνο ενοράσεις μυθολόγων, ποιητών, λογοτεχνών, μεταφυσικών, αλλά και μυστικές πληροφορίες της παγκόσμιας ψυχής που βιώνονται απερίτμητα ή που εκσκήπτουν ως ειρηνική αστραποβολή, ως πλατωνική θεία μανία που είναι η *ἀρίστη πασῶν τῶν ἐνθουσιάσεων* κατά το πλατωνικό μάθημα. Αυτές οι στιγμές (ο Kierkegaard έλεγε πως η στιγμή είναι *πλήρωμα του χρόνου*, είναι θα λέγαμε η αιώνια στιγμή, το *απόλυτο εδώ* (Marcel), *αιώνιο τώρα* (Tillich), είναι η καταξίωση των αρχών της γνώσης, του συναισθήματος, η θαυμαστή ενότητά τους που συνιστά και τη μήτρα της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Αρνήσεις, αμφισβητήσεις, εναντιώσεις μαρτυρούν με τον τρόπο τους τις τροπές της, αναιρούν όμως την ατρεμή αλήθεια, που είναι και η κρηπίδα της με επίγνωση δημιουργίας.

ΝΙΚΟΣ ΜΑΚΡΗΣ
ΔΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ
ΑΘΗΝΑ

※ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ είναι επιστημονικό σωματείο χωρίς κερδοσκοπικούς σκοπούς. Αποβλέπει στη συνένωση των ελληνικών φιλοσοφικών δυνάμεων και στην καλλιέργεια και στην προβολή της φιλοσοφίας στον ελληνικό και στο διεθνή χώρο. Ως τακτικά μέλη της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας γίνονται δεκτοί Έλληνες που έχουν Διδακτορικό Δίπλωμα και επιδίδονται στον φιλοσοφικό στοχασμό και γενικότερα εκδηλώνουν έμπρακτο ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία. Η εγγραφή νέων μελών γίνεται ύστερα από υποβολή αίτησης του ενδιαφερομένου, με πρόταση του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας και μετά από σχετική έγκριση της Γενικής Συνέλευσης των μελών της.

※ Η Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση είναι το επιστημονικό περιοδικό της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας. Εκδίδεται τρεις (3) φορές το χρόνο, αδιάλειπτα από το 1984. Αποτελεί το αρχαιότερο και το πιο σημαντικό φιλοσοφικό περιοδικό της Ελλάδος. Απευθύνεται προς όλους ερευνητές και στοχαστές, είτε αυτοί ζουν στην Ελλάδα ή αυτοί διαμένουν στο εξωτερικό. Η προσπάθεια της είναι ενωτική και οι ορίζοντές της ανοιχτοί. Αγκαλιάζει ισότιμα όλα τα φιλοσοφικά ρεύματα και κινήματα και προωθεί δημοσιεύσεις στους κλάδους της φιλοσοφίας των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών. Πιστή στις αρχές του πνευματικού πλουραλισμού, που υπαγορεύονται από το ίδιο το Καταστατικό της Εταιρείας, η έκδοση έχει ως στόχο τη συνένωση όλων των ελληνικών φιλοσοφικών δυνάμεων και ταυτόχρονα την καλλιέργεια και την προβολή της ελληνικής φιλοσοφίας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Εδώ και 40 χρόνια η Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση αποτελεί τη γνήσια έκφραση του ζωντανού ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού.

Δημοσιεύσεις

Το περιοδικό δέχεται επιστημονικές δημοσιεύσεις, δοκίμια, ερευνητικά σημειώματα και πορίσματα, βιβλιοκρισίες και άλλα έργα. Η επιστημονική δημοσίευση υπόκειται σε διπλή ανώνυμη κρίση από ειδικούς (double blind peer review).

Οδηγίες για τους συγγραφείς

Η κύρια γλώσσα του Περιοδικού είναι η Ελληνική. Το Περιοδικό δέχεται επίσης σημαίνουσες επιστημονικές δημοσιεύσεις στην αγγλική και στη γαλλική γλώσσα. Όλα τα έργα πρέπει να είναι πρωτότυπα. Την ευθύνη της γλωσσικής μορφής και του περιεχομένου των κειμένων έχουν αποκλειστικά και μόνο οι συγγραφείς. Όλες οι εργασίες πρέπει να αποστέλλονται μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας (email) στη Γραμματεία του Περιοδικού.

Χρεώσεις

Αξία συνδρομής: Ελλάδα €30 ευρώ, ΕΕ €40 ευρώ, εκτός ΕΕ €50 ευρώ, οργανισμοί €50 ευρώ. Δημοσίευση έργων μόνο με DOI €70 ευρώ και αξιολογημένης επιστημονικής εργασίας με DOI €150 ευρώ.

Πνευματική ιδιοκτησία

Οι δημοσιευμένες επιστημονικές εργασίες, καθώς και άλλα έργα για τα οποία έχει εκδοθεί DOI, διαθέτουν άδεια Creative Commons. Η πνευματική ιδιοκτησία για τις λοιπές δημοσιεύσεις (το © Copyright) ανήκει στην Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση.

Δεοντολογία της έρευνας

Το περιοδικό λαμβάνει όλα τα εύλογα μέτρα για να εντοπίσει και να αποτρέψει τη δημοσίευση έργων για τις οποίες έχει διαπιστωθεί παράτυπη συμπεριφορά.

Διεύθυνση

Καθηγητής Κωνσταντίνος Βουδούρης

Διευθυντής συντάξεως της ΕΦΕ

Σιμωνίδου 5, 17456 Άλιμος, Ελλάς.

Ηλεκτρονική επικοινωνία της ΕΦΕ και του Περιοδικού: info@philosophia.org.gr

ιστότοπος: www.philosophia.org.gr

DOI: 10.57587/GPR

Αναλυτικά οι λεπτομέρειες στην ιστοσελίδα: www.philosophia.org.gr